Aspecte legate de problema Basarabiei în negocierile politice și comerciale dintre Ucraina și România din anul 1918

Tetiana TOMA

Universitatea din București
University of Bucharest
Personal e-mail: toma.tetiana@gmail.com

Aspects of the problem of Bessarabia in the political and commercial negotiations between Ukraine and Romania in 1918

The article addresses the issue of Bessarabia in the Romanian-Ukrainian political-diplomatic relations in 1918, when the leader of the Ukrainian state was the hetman Pavlo Skoropadsky. Unlike the predecessors of the Central Rada of Kiev, who had a friendlier policy towards Romania, in order to gain recognition in the international arena of the new Ukrainian state, Skoropadsky's government decided to stop commercial relations and reduce diplomatic relations until the settlement of the issue on the affiliation of the counties from northern and southern Bessarabia, which the Ukrainian side considered most as Ukrainian. The article cites the memoirs of the Ukrainian Foreign Minister of that period, Dmytro Doroşenko, which refers to the activity of the Romanian commercial mission in Kiev in September 1918, as well as unpublished documents from the State Archives of Ukraine, regarding the Romanian-Ukrainian relations at the beginning of the twentieth century.

Keywords: Romanian-Ukrainian relations, Pavlo Skoropadsky, Constantin Contescu, Dmytro Doroşenko, Ukrainian State, Bessarabia

Începând cu anul 1992, Ucraina și România marchează, în fiecare an, în luna februarie, stabilirea relațiilor diplomatice. România este printre primele state care au recunoscut independența statului vecin în 1992. Primele contacte diplomatice moderne oficiale dintre România și Ucraina au avut loc la începutul secolului XX, atunci când noul stat ucrainean, care proclamase independența față de Imperiul Rus, depunea eforturi pentru obținerea recunoașterii internaționale.

Evenimentele din anii 1917-1923 reprezintă o etapă specială și extrem de dificilă în relațiile româno-ucrainene. Pe parcursul celor cinci ani, lupta ucrainenilor pentru dreptul de a trăi în propriul stat unitar – din Galiția până la Ekaterinoslav – a luat mai multe forme. În 1917 în Ucraina a fost constituită Rada Centrală, adunarea legislativă care a pus bazele Republicii Populare Ucrainene în perioada noiembrie 1917 – aprilie 1918. Ulterior, cu susținerea germanilor și austriecilor, în Ucraina are loc lovitura de stat care îl aduce la putere pe hatmanul Pavlo Skoropadsky și declară Statul Ucrainean (aprilie-noiembrie 1918). Schimbarea situației de pe front prevedea eșecul iminent al Puterilor Centrale, cu care Ucraina avea semnat Tratatul de pace de la Brest-Litovsk, ducând la căderea hatmanatului și instaurarea Directoratului lui Semion Petliura (noiembrie 1918 – 1921)[1].

Studiul de față prezintă evoluția sinuoasă a raporturilor politice dintre Ucraina și România în perioada aprilie-decembrie 2018, perioadă marcată

de actul unirii Basarabiei cu România, votat de Sfatul Țării de la Chișinău pe 27 martie 1918.

În volumul său de memorii, la capitolul XI - „Relațiile cu Donul. Chestiunea Kubanului și a Basarabiei. Crimeea", ministrul afacerilor străine de la Kiev, Dmytro Doroșenko, notează că problema cheie în relațiile cu România o constituia chestiunea Basarabiei. „Vitregită de frontierele sale cu Austro-Ungaria, împotmolită în viața economică din cauza obligațiilor prevăzute în Tratatul de Pace de la București cu Puterile Centrale din 5 martie 1918, România căuta compensări la est, unde temporar domina haosul revoluționar. România și-a îndreptat privirea spre Basarabia. Germanii și-au exprimat acordul tacit, ocolind în totalitate problema granițelor din estul României, Kuhlmann a declarat că problema Basarabiei ține de înțelegerea dintre români și ucraineni. Profitând de faptul că din partea Ucrainei nu a existat nicio împotrivire armată, la sfârșitul lunii martie, România și-a introdus trupele militare în Basarabia și tot atunci seimul Basarabiei, așa-numitul „Sfatul Țării" a votat anexarea Basarabiei la România"[2]. Doroșenko admite în memoriile sale că Sfatul Țării de la Chișinău a fost influențat în luarea acestei decizii de faptul că Ucraina, spre deosebire de România, în acea perioadă nu putea acorda un sprijin Chișinăului fiind deja un teren de luptă dintre bolșevici și socialiștii din Rada Centrală. Doroșenko acuza Rada Centrală, care în proclamarea celui de-al III-lea Universal (declarația Radei Centrale prin care era proclamată Republica Populară Ucraineană din 20 noiembrie 1917) a menționat dreptul „ținuturilor" la autodeterminare, inclusiv al Basarabiei, iar România ar fi înțeles că Ucraina a renunțat la drepturile sale asupra Basarabiei.

Însă când ucrainenii au conștientizat că Basarabia ar putea deveni parte a României în orice moment, Vsevolod Golubovych, prim-ministrul Republicii Populare Ucrainene a emis o notă către guvernul german și român, prin care se arăta interesat de viitorul frontierei dintre Ucraina și Basarabia: „Nu încape îndoială că în partea de nord a teritoriului basarabean locuiesc preponderent ucraineni, iar în partea de sud (între gurile Dunării și Nistrului, la malul Mării Negre) ei sunt majoritari, astfel încât Basarabia, din punct de vedere etnografic, economic și politic reprezintă un întreg indivizibil cu majoritatea teritoriului Republicii Populare Ucrainene"[3]. Golubovych sublinia în documentul menționat că orice modificare a fostei granițe ruso-române, în special în partea de nord și de sud, ar încălca flagrant interesele politico-economice ale Republicii Populare Ucrainene. La finalul notei a propus inițierea unui dalog româno-ucrainean care urma să abordeze subiectul trasării frontierei comune.

După declarația de Unire a Basarabiei cu România, Rada Centrală de la Kiev a adoptat rezoluția din 12 aprilie 1918[4], prin care autoritățile ucrainene informau guvernul român că nu recunosc decizia Sfatului Țării și că Republica Populară Ucraineană optează pentru libera exprimare a locuitorilor din acele județe din Basarabia, care își doreau apartenența la statul ucrainean.

Guvernul român a răspuns la protestul Radei Centrale prin nota din 20 aprilie 1918, care a ajuns la Kiev deja în perioada instaurării hatmanului Pavlo Skoropadsky. Doroșenko subliniază câteva idei din nota guvernului român, menționând patru aspecte: 1) Basarabia nu a fost anexată forțat, dar alipită benevol; 2) guvernul român nu are cunoștință despre vreo parte din teritoriul Basarabiei în care majoritatea locuitorilor s-ar declara etnici ucraineni și că ar dori apartenența la statul ucrainean; 3) la semnarea Tratatului de pace de la Brest-Litovsk Ucraina nu și-a manifestat interesul față de Basarabia; 4) guvernul român reamintește afirmațiile guvernului ucrainean făcute generalului Coandă din decembrie 1917 potrivit cărora Ucraina nu are nimic împotriva apropierii Basarabiei de România[5]. Prin urmare, partea română a respins protestul guvernului ucrainean. În acest context Kievul a decis stabilirea relațiilor diplomatice cu România, delegându-l la Iași pe Mykola Galagan în calitate de șef de misiune, pentru a trata problema teritorială.

Acesta însă a fost rechemat după numai două săptămâni la Kiev de către hatmanul Pavlo Skoropadsky, care a abordat o politică mai dură față de România, acuzând-o de nerespectarea intereselor Statului Ucrainean. Skoropadsky a decis să nu stabilească relații diplomatice și comerciale cu România, să susțină iredentismul ucrainean din Basarabia și să aștepte momentul constituirii armatei ucrainene „pentru a discuta cu românii de pe alte poziții"[6]. Aflând despre lovitura de stat de la Kiev, Mykola Galagan s-a întors pe 29 aprilie pentru noi instrucțiuni în capitala Ucrainei fără să știe că guvernul semnase deja decizia de rechemare a sa[7]. În România au fost păstrați în funcții doar agenții consulari ucraineni, care erau implicați în paza patrimoniului militar rămas în Moldova după destrămarea frontului român.

Printre primele ordine din perioada hatmanului a fost cel emis de președintele Consiliului de Miniștri Fedir Lyzohub și de ministrul comerțului (11 mai 1918) privind interdicția exportului mărfurilor în România și Basarabia[8]. Documentul prevedea și interzicerea activității companiilor private românești de pe teritoriul Ucrainei care se ocupau de comerțul cu produse alimentare. „Acest ordin a plasat România, deja înconjurată de state inamice care au impus-o să semneze pacea, într-o situație economică foarte dificilă"[9], astfel explica Doroșenko dorința României de a iniția cât mai rapid relații diplomatice, în special comerciale, cu Ucraina. Doroșenko citează în memoriile sale o notă a guvernului român către Germania și Austro-Ungaria, datată din 10 iunie 1918, prin care solicita intervenția pe lângă guvernul ucrainean în vederea stabilirii

dialogului. Potrivit ministrului ucrainean, guvernul german s-a limitat la transmiterea notei autorităților române către partea ucraineană, iar contele Burian Istvan, ministrul austro-ungar de externe, i-a trimis o telegramă contelui Johann Forgach, ambasadorul Imperiului Austro-Ungar în Ucraina, cerând-i „să-i amintească primului ministru Lyzohub despre solicitarea de intermediere”[10]. Ucrainenii cunoșteau demersurile ministrului român de externe Constantin Arion prin care se incerca influențarea guvernului de la Kiev pentru a nu mai insista asupra chestiunii Basarabiei.

Nu este cunoscut dacă mesajele transmise pe canalele germane și austro-ungare au avut vreun rol important, însă dialogul dintre Ucraina și România a continuat, întrucât guvernul ucrainean a răspuns la nota diplomatică a României din 20 aprilie printr-o altă notă trimisă ministrului român al afacerilor străine, în data de 5 iunie, dorind să își expună viziunea asupra relațiilor româno-ucrainene. Semnatarii documentului, prim-ministrul Fedir Lyzohub și ministrul afacerilor străine Dmytro Doroșenko, au subliniat că actul unirii a fost votat sub presiunea armatei române, invocând și factorul etnic: „Guvernul ucrainean subliniază că moldovenii nu constituie majoritatea în Basarabia și că majoritatea populației aparține altor etnii, printre care un procent considerabil îl constituie ucrainenii (...) Statul ucrainean propune acordarea unei autonomii politice pentru Basarabia, care ar oferi populației drepturi sociale, politice și culturale; însă este foarte clar că din rațiuni strategice și economice guvernul Ucrainei insistă asupra apartenenței Basarabiei autonome la Statul Ucrainean, lucru pe care și-l dorește și majoritatea populației din Basarabia”[11].

Pe 19 iunie 1918 România a răspuns notei ucrainene prin altă notă – „un întreg tratat de 12 pagini”, după cum notează ministrul Doroșenko, în care partea română explica apartenența Basarabiei la teritoriile românești din punct de vedere istoric, la finalul căreia era făcut apel la „înțelepciunea și bunele intenții ale guvernului de la Kiev”. Ministrul ucrainean menționează în memoriile sale că, în timp ce la nivel oficial comunicarea era realizată prin note, la Kiev soseau delegații de basarabeni care solicitau reluarea schimburilor comerciale cu Ucraina: „Aceste delegații, alcătuite din clerici, țărani sau latifundiari, ne asigurau că întreaga Basarabie își dorește unirea cu Ucraina. Ei afirmau că măcar o diviziune de ar apărea la Nistru, toată Basarabia s-ar răscula împotriva regimului român care a reușit să-i dezamăgească inclusiv pe cei care mai devreme vedeau România ca un apărător în fața anarhiei. Ucraina nu putea oferi sprijin militar, mâinile îi erau legate de aliații germani și austro-ungari. Eram nevoiți să recurgem doar la bătălia diplomatică și comercială”[12]. Doroșenko mărturisește în memoriile sale că elitele de la Kiev susțineau elementele din Basarabia care optau pentru apartenența la Ucraina: „La solicitarea ministrului afacerilor externe, Ministerul Finanțelor oferea zahăr la preț redus pentru cooperativele basarabene; Ministerul Justiției îi plătea pe funcționarii din sistemul judiciar din Basarabia, care refuzau să jure credință regelui României; erau susținute material anumite persoane, care făceau agitație în favoarea noastră”[13].

La mijlocul verii anului 1918 situația internațională s-a schimbat complet, astfel încât guvernul ucrainean era nevoit să stabilească relații diplomatice cu țările Antantei. România era cel mai apropiat stat, precum și cel mai comod pentru diplomația ucraineană, întrucât la Iași și Galați își aveau sediul reprezentanțele Angliei și Franței. În acest context, recunoașterea Ucrainei de către România devenea un interes major pentru hatmanul Pavlo Skoropadsky. Conform șefului diplomației ucrainene, problema Basarabiei urma să fie soluționată în timp, în vremuri de pace, eventual după înființarea și consolidarea armatei ucrainene și plecarea germanilor din regiune. Între timp diplomația și-a propus stabilirea relațiilor comerciale și diplomatice cu România.

În luna septembrie la Kiev a sosit o misiune română, condusă de profesorul Constantin Conțescu, care avea drept scop reluarea, înainte de toate, a cooperării comerciale cu Ucraina. Negocierile au avut loc în incinta Ministerului Afacerilor Externe, în cadrul căruia a fost creată o comisie specială din care făceau parte: profesorul O. Eihelman, consilier ministerial, consilierul Artem Galip, directorul de departament A. Iakovliv, reprezentantul Ministerului Comerțului S. Borodaevskii și reprezentanți ai Ministerului Finanțelor de la Kiev. „Conțescu solicita exportul din Ucraina a 11/2 milioane de puduri de grâu și 1 milion de puduri de zahăr. România ne propunea la schimb cantități infime de fructe uscate, vin basarabean, puțin pește din Dunăre. Delegații ucraineni nu puteau admite cererile românilor”[14], aflăm din memoriile lui Doroșenko. După două săptămâni cele două delegații au elaborat proiectul unui tratat, care a ajuns să fie dezbătut în Consiliul de Miniștri de la Kiev, în pofida opoziției acerbe din partea ministrului comerțului și al finanțelor. „Erau folosite doar argumente diplomatice. Conform tratatului, Guvernul Ucrainean accepta exportul următoarelor produse: 1) 650 000 de puduri de zahăr, 2/3 cu zahăr pudră și 1/3 cu cuburi de zahăr. Jumătate din acest volum trebuia asigurată din producția de anul trecut, iar cealaltă jumătate din producția anului viitor; 2) 300 000 de puduri de grâu; 3) fier și produse din fier; 4) utilaje agricole; 5) carbonat de calciu. Guvernul României se obliga să livreze: 1) sfeclă din culturile de peste Nistru; 2) var uscat și calcinat; 3) vin; 4) fructe, uscate și conservate; 5) pește proaspăt și conservat; 6) lemn pentru foc. În afară de cele 650 000 de puduri de zahăr, Ucraina a fost de

acord să ofere zahăr în schimbul produselor petroliere, cu condiția ca întreaga cantitate de zahăr exportat să nu depășească 1 500 000 de puduri. O altă condiție a tratatului comercial era ca prețul produselor importate în Ucraina să fie similar cu cel al produselor oferite spre export. Ambele guverne s-au angajat să fie reluată în cel mai scurt timp circulația de mărfuri și de pasageri pe calea ferată, navală și pe Marea Neagră, precum și comunicațiile poștale, telegrafice și telefonice. Urma să fie încheiată o convenție specială privind schimbul de locomotive și vase comerciale. Tratatul urma să fie valabil până la 1 mai 1919. Originalul tratatului a fost semnat în limbile ucraineană, română și franceză pe 26 octombrie 1918[15]", aflăm din memoriile ministrului ucrainean.

La primirea misiunii române, ministrul ucrainean al afacerilor străine Dmytro Doroşenko şi-a exprimat întreaga satisfacție pentru numirea unui reprezentant diplomatic la Kiev, fie şi cu titlu provizoriu, afirmând totodată că „prin numirea unor misiuni diplomatice permanente în cele două capitale, toate chestiunile litigioase pendinte se pot aplana mai uşor în mod amical"[16]. La această întrevedere a fost discutată chestiunea recunoaşterii Ucrainei de către Guvernul de la Iași şi numirea reciprocă de reprezentanți diplomatici în cele două țări. Constantin Conțescu a fost autorizat de ministrul afacerilor străine Constantin Arion să declare în mod oficial că „dorința reînnoită a guvernului ucrainean de a stabili între România şi Ucraina relații diplomatice permanente, găseşte alături de Guvernul Regal asentimentul cel mai complet şi că ideea de a trimite misiuni diplomatice la Iaşi şi la Kiev poate fi deja considerată ca îndeplinită în totalitate. De asemenea guvernul român aşteaptă cu plăcere desemnarea primului reprezentant diplomatic al Ucrainei în România şi speră că misiunea diplomatică provizorie română va avea rezultate pozitive şi va dobândi în continuare caracter permanent"[17]. În ziua de 28 septembrie 1918, Constantin Conțescu a fost primit de hatmanul Ucrainei Pavlo Skoropadski. Discuțiile s-au axat, în principal, pe schimburile comerciale dintre cele două state. Totodată, la dejunul oferit în onoarea şefului misiunii diplomatice române, la care a fost prezent ministrul Dmytro Doroşenko, hatmanul Ucrainei a vorbit îndelung despre recunoaşterea oficială a Ucrainei de către România şi l-a rugat pe Constantin Conțescu să stăruie în acest sens pe lângă Guvernul Regal.

Semnarea tratatului comercial dintre România şi Ucraina a constituit un pas înainte în stabilirea relațiilor diplomatice bilaterale. La Kiev hatmanul Ucrainei Pavlo Scoropadsky, ministrul afacerilor străine Dmytro Doroşenko şi şeful misiunii diplomatice economice române Constantin Conțescu au convenit trimiterea unei misiuni diplomatice ucrainene în România. La 24 octombrie 1918, la Iaşi, soseşte o misiune diplomatică oficială ucraineană. Aceasta era compusă din: locotenent-generalul Volodislav Daşkevici-Gorbaţki – prim-adjutant al Hatmanului Ucrainei – şeful misiunii; M. Dogiel – prim-secretar al misiunii; Paul Neivadovski – secretar al misiunii; S. Witt – ataşat; locotenentul Maievski – aghiotant al şefului misiunii[18].

Misiunea avea drept scop să informeze oficial Guvernul României cu privire la schimbarea regimului de stat în Ucraina, ce a avut loc la data de 29 aprilie 1918 şi venirea la conducerea țării a hatmanului Pavlo Scoropadsky; să elaboreze o înțelegere prealabilă între Guvernul Regal Român şi guvernul ucrainean cu privire la relațiile diplomatice bilaterale; să semneze în numele hatmanului un proiect de tratat privind schimburile comerciale dintre cele două state.

În ziua de 26 octombrie 1918 misiunea ucraineană a fost primită de președintele Consiliului de Miniștri și ministrul afacerilor străine Constantin Coandă, care în decembrie 1917 a fost reprezentantul militar al guvernului român în Ucraina, la Kiev[19]. La această întâlnire a fost discutată posibilitatea stabilirii relațiilor diplomatice şi consolidării celor economice între țările vecine. Generalul Coandă şi-a exprimat convingerea că „relațiile diplomatice dintre România şi Ucraina vor deveni imediat normale şi continue"[20]. Peste câteva zile, la 3 noiembrie 1918, misiunea diplomatică extraordinară ucraineană a fost primită la Palatul Regal de către Regele Ferdinand. Regele României s-a arătat mulțumit de semnarea tratatului comercial la Kiev şi a promis că va face toate demersurile necesare în vederea stabilirii relațiilor diplomatice dintre România şi Ucraina[21]. Satisfacția întrevederii trimisului ucrainean în România a fost menționată și în memoriile lui Doroșenko, care scria: „Delegația generalului Daşkevici-Gorobaţki a fost primită în audiență de regele României şi salutată călduros de către români"[22].

Tratatul româno-ucrainean nu a intrat în vigoare și schimburile comerciale nu au fost demarate, deoarece la scurt timp în Ucraina au început evenimente care au dus la căderea Statului Ucrainean, condus de hatmanul Pavlo Skoropadsky[23]. Guvernul ucrainean succesor s-a confruntat cu atacurile bolșevice tot mai virulente, care au dus în final la pierderea teritoriului și retragerea elitei ucrainene în Occident.

Stabilirea relațiilor diplomatice oficiale între România şi Ucraina nu a fost posibilă în perioada interbelică, atât din cauza situației interne din cele două țări, cât şi din Europa, în general. Cu toate acestea, România a fost printre primele țări care în 1917, la începutul mișcării de eliberare națională a Ucrainei, au inițiat raporturi politice cu noul stat ucrainean.

Note:

1. Плохій С., *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності,* Харків, вид. Клуб Сімейного Дозвілля, ст. 264-300 // Plokhii S., *Poarta Europei. Istoria Ucrainei de la războaiele sciților până la independență,* Harkiv, ed. Klub simeinoho dozvillia, p. 264-300

2. Дорошенко Д., *Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920 рр*., Київ, видавництво Темпора, 2007, ст. 295 // Doroșenko D. *Memoriile mele din trecutul apropiat, anii 1914-1920,* Kiev, ed. Tempora, 2007, p. 295

3. Doroșenko D. , op. cit., p. 296

4. Doroșenko, Op. cit., p. 295

5. Ibidem

6. Doroșenko, Op. cit., p. 297

7. Верстюк В. (відп. ред.), *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали*. Т. 1, Інститут історії України; К.: Темпора, 2015, ст. 20// Verstiuk V. (coord. ed.), *Statul Ucrainean (aprilie-decembrie 1918). Documente și materiale*, Vol. 1, Institutul de Istorie al Ucrainei, Kiev, ed. Tempora, p. 20

8. Верстюк В. (відп. ред.), *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали*. Т. 2, Інститут історії України; К.: Темпора, 2015, ст. 79 // Verstiuk V. (coord. ed.), *Statul Ucrainean (aprilie-decembrie 1918). Documente și materiale, Vol. 2*, Institutul de Istorie al Ucrainei, Kiev, ed. Tempora, p. 79

9. Doroșenko, Op. cit., p. 297

10. Doroșenko, Op. cit., p. 298

11. Doroșenko, Op. cit., p. 299

12. Ibidem

13. Doroșenko D., op. cit., p. 299

14. Ibidem

15. Doroșenko D., op. cit., p. 300

16. Котик В. Д. (упор.), *Україна – Румунія: 20 років дипломатичних зносин*, Чернівці: Букрек, 2012, ст. 77 // Kotyk V. D. (coord.), *Ucraina-România: 20 de ani de relații diplomatice*; Cernăuți, ed. Bukrek, 2012, p. 77

17. Ibidem

18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Фонд 3766, оп. 1, спр. 22, 5 арк. // Arhivele centrale de stat ale organelor supreme din Ucraina (TSDAVO), Fond 3766, inv. 1, dos. 22, f. 5

19. Popa Vasile, Cerăceanu Ion, Manea Vasilica, *Misiunea generalului Coandă la Kiev: 1917-1918*, București, Editura Militară, 2012, 376 p.

20. Doroșenko D., op. cit, p. 301

21. Kotyk V. D., op. cit., p. 78

22. Doroșenko D., op. cit., p. 300

23. Pe 14 decembrie 1918, în condițiile pierderii suportului partidelor politice ucrainene și a aliaților austro-germani, hatmanul Pavlo Skoropadsky a renunțat la putere.

Bibliography:

Верстюк В. (відп. ред.), *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали*. Том 1, 2, Інститут історії України; К.: Темпора, 2015, 789 ст. , 411 ст. // Verstiuk V. (coord. ed.), *Statul Ucrainean (aprilie-decembrie 1918). Documente și materiale*, Vol. 1 și 2, Institutul de Istorie al Ucrainei, Kiev, ed. Tempora, 789 p., 411 p.

Дорошенко Д., *Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920 рр*., Київ, видавництво Темпора, 2007, 630 ст. // Doroșenko D. *Memoriile mele din trecutul apropiat, anii 1914-1920,* Kiev, ed. Tempora, 630 p.

Котик В. Д. (упор.), *Україна – Румунія: 20 років дипломатичних зносин*, Чернівці: Букрек, 2012, 153 ст. // Kotyk V. D. (coord.), *Ucraina-România: 20 de ani de relații diplomatice*; Cernăuți, ed. Bukrek, 2012, 153 p.

Плохій С., *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності,* Харків, вид. Клуб Сімейного Дозвілля, 496 ст. // Plokhii S., *Poarta Europei. Istoria Ucrainei de la războaiele sciților până la independență,* Harkiv, ed. Klub simeinoho dozvillia, 496 p.

Popa Vasile, Cerăceanu Ion, Manea Vasilica, *Misiunea generalului Coandă la Kiev: 1917-1918,* București, Editura Militară, 2012, 376 p.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Фонд 3766 *«Міністерство закордонних справ Української Держави»*, оп. 1, спр. 22, // Arhivele centrale de stat ale organelor supreme din Ucraina (TSDAVO), Fond 3766 *„Ministerul afacerilor străine al Statului Ucrainean”*, inv. 1, dos. 22